

Pregled dosadašnjih arheoloških istraživanja u Đakovu – prilog proučavanju urbane matrice srednjovjekovnog i novovjekovnog Đakova

UDK 902.2(497.5 Đakovo)“653/654“

Izvorni znanstveni rad

Jelena Boras

Muzej Đakovštine

Članak donosi pregled rezultata arheoloških istraživanja, rekognosciranja i ostalih terenskih analiza provedenih na prostoru užeg centra grada Đakova, s naglaskom na razdoblje srednjega vijeka. Ovakav rad pokušava korelirati nove spoznaje s teorijskom podlogom od prije poznatom iz povijesnih izvora, a koji se tiču Đakova u srednjovjekovnom i novovjekovnom razdoblju. U rad su uključene i glavne točke konzervatorskih istraživanja provedenih na objektima unutar biskupskog dvora u Đakovu.

Ključne riječi: Đakovo, srednji vijek, arheologija, urbanizacija, novi vijek

Podaci o srednjovjekovnom Đakovu iz povijesnih izvora

Za dvadeset godina obilježiti ćemo okruglih 800 godina od najstarijeg pisanog spomena Đakova. Ovoliki se životni vijek mjeri prema povijesnim izvorima, točnije prvom pisanom spomenu njegovoga imena i to u darovnici

hercega Kolomana (1208. - 1241.) iz 1239. godine kojom bosanskom biskupu Ponsi i njegovim nasljednicima na biskupskoj stolici poklanja Đakovo i Bleznu, posjede koji se nalaze sjeverno od Save, u kraju koji je prirodnom barijerom razdvojen od dotadašnjeg područja bosanske biskupije, i to na teritoriju druge države. Tu istu povelju potvrđuje kralj Bela IV. 1244. godine, a u njoj navodi posjede koje je već do tada bosanska biskupija uživala, što je vrlo važan podatak o srednjovjekovnoj topografiji.¹ Prateći dalje dostupne povijesne izvore dolazimo do 1252. godine kada bosanski biskup izdaje povelju u Đakovu, što implicira da ovdje, makar možda i privremeno, boravi.² Najbogatija zbirka srednjovjekovnih povijesnih izvora su upravo povelje koje izdaje stolni kaptol bosanske biskupije, pri čemu se navodi datum, mjesto izdavanja te određene osobe ključne za sadržaj povelje i svrhu. Najveća zbirka povelja koje se tiču prostora Đakova i Đakovštine čuva se u Mađarskom državnom arhivu (*Magyar Nemzeti Levéltár*), a većina ih je dostupna za pretraživanje i iščitavanje putem interneta.³ Osim povelja, sljedeća vrsta povijesnih izvora su sačuvana pisma između kancelarija u kojima saznajemo važne informacije, kao npr. da se gradi srednjovjekovna katedrala u Đakovu 1344. godine,⁴ da se Đakovu 1406. godine dodaje pridjev *castrum* iz čega bi se (prema mišljenjima nekih autora)⁵ dalo zaključiti da je gradnja utvrde u Đakovu do tog trenutka bila završena. Naposljetku, prema pismu Ivana Tahyja, saznajemo da Đakovo još nije bilo zauzeto od strane osmanske vojske dvije godine nakon Mohačke bitke⁶, nego se to dogodilo nešto kasnije, oko 1536. godine.⁷ Osmanska je uprava nad Đakovom trajala oko 150 godina kontinuirano do 1687. godine te još nekoliko idućih godina uz prekide. Đakovo je bilo zauzeto od strane habsburške vojske pa vjerojatno ponovno osvojeno od strane osmanske. U razdoblju između završetka osmanske uprave i početka habsburške nastao je jedan od najvrijednijih povijesnih izvora za đakovačku povi-

1 Krunoslav DRAGANOVIĆ, „Povijesni osvrt na biskupije na području Bosne i Hercegovine”, u: *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*, ur. Krunoslav Draganović et. al., Sarajevo, 1974., 334.

2 Ive MAŽURAN, „Đakovo i Bosansko - đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine.” *Diacovensia*, 3/1995, br. 1, 152.

3 <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/> Pristupljeno 11. 9. 2019.

4 MAŽURAN, 1995., 115 .

5 *Isto*, 1995., 120.

6 *Isto*, 1995., 146.

7 *Isto*, 1995., 151.

jest, a to je slikovni prikaz Đakova iz 1697. godine kojega je načinio austrijski vojni topograf Nicolas Sparr de Bendorf (Slika 10.), sudionik vojnog pohoda protiv osmanske vojske, koji je služio pod zapovjedništvom princa Eugena Savojskog.⁸ Ovaj crtež prikazuje četverokutnu utvrdu sa pet kula, od kojih se ulazna nalazi na istočnom zidu. Ispred nje se nalazi trokutasti bastionski otočić (ravelin), kanalom odvojen od naselja, koje se u nepravilnom obliku prostire istočno ispred utvrde. I samo naselje je zaštićeno zemljanim nasipom s južne, sjeverne i istočne strane, s dva prolaza koja se nalaze sa sjeverne i južne strane. Na slici su vidljiva i tri objekta s visokim uskim tornjevima koji se gotovo sa sigurnošću mogu interpretirati kao minareti, što bi podrazumijevalo da su spomenuti objekti islamske sakralne građevine. Jedna se sačuvala do danas, te je pretvorena u župnu crkvu Svih svetih, dok druge dvije više ne postoje. Džamija ili sakralni objekt koji se nalazio južno od utvrde, smješta se na prostor današnjeg Strossmayerovog perivoja, a pretpostavlja se da je srušena u prvoj polovici 20. stoljeća. Postoje i fotografije njezinih ruševnih ostataka prije nego li je u potpunosti uklonjena (Slika 15.). Treći spomenuti objekt bio je smješten u naselju uz utvrdu (trgovištu ili podgrađu), a smatra se da se nalazio na današnjem Trgu J. J. Strossmayera jer se u pisanim izvorima iz 19. stoljeća navodi kako je biskup Nikola Ogranić⁹ (1669. - 1701.) porušio džamiju i sagradio sebi privremeni dvor¹⁰ na čijem je mjestu kasnije nastao franjevački samostan. Osim temeljite obnove katedrale, tijekom 18. stoljeća bastionski otočić je zatrpan, a utvrda se počela oblikovati u biskupovu rezidenciju jer je pomicanjem glavnih bojišta prema istoku cijeli sklop izgubio fortifikacijsku i stratešku važnost.¹¹ U 19. stoljeću, prilikom gradnje današnje katedrale, srednjovjekovno - barokna katedrala je srušena i zatrpana. Srušen

8 Original se čuva u Kriegsarchiv, Wien, Kartensammlung, H III C 107 B, 2. Band Karte Nr 5., *Atlas Marchs und Campementen der kayserl. Haubt Armee in Hungarn unter Commando Prince Eugenio von Savoye den 12. July bis den 6. November Anno 1697.* Postoji nekoliko verzija ovog crteža, s razlikama u detaljima, no osnova je ista. François Nicolas Sparr de Bendorf nacrtao je prikaze Slavenskog Broda, Sombora, Petrovaradina, Sente, Sarajeva, prijelaz preko Dunava kod Zmajevca i Batine te bitku kod Sente. Sve navedeno je objavljeno u: Milan STEPANOVIĆ, *Bitka kod Sente – slika slavne istorije*, Sombor, 2019.

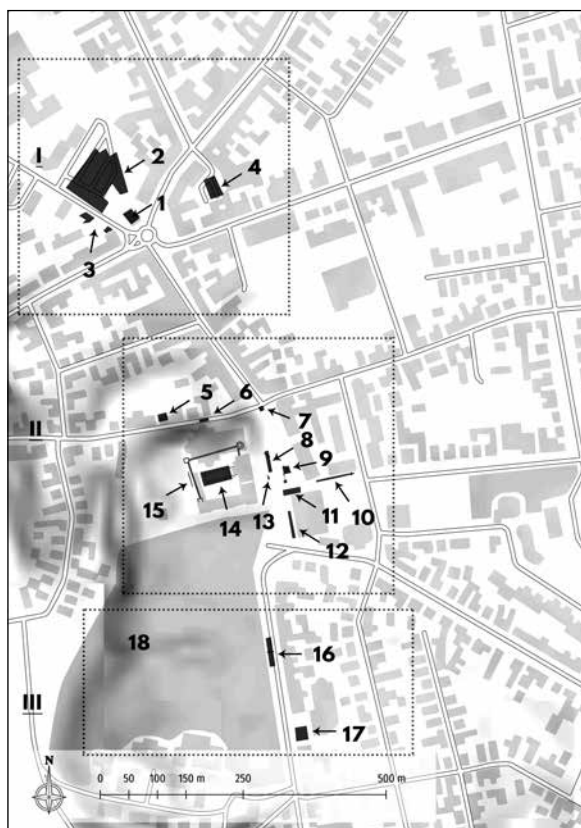
9 Ogranić, kod E. Gašića.

10 Dragan DAMJANOVIĆ, „Srednjovjekovno-barokna đakovačka katedrala i njezina sudbina.”, *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 40, 2008., 160.

11 Maja ŠUNJIĆ i Marko SINOBAD, „Trg J. J. Strossmayera – istraživanja 2011. – 2014. godine”, u: *In villa que vocatur Diaco – rezultati arheoloških istraživanja u Đakovu*, aut. Jelena Boras, Muzej Đakovštine, Đakovo, 2018., 25.

je i sjeverni zid utvrde te je obrambeni jarak koji se nalazio ispred njega zapunjen.¹² 1880-ih godina, jedini sačuvani zid utvrde – zapadni, temeljito je obnovljen¹³ i danas je jedini vidljivi ostatak srednjovjekovnog Đakova.

Arheološka i ostala istraživanja tijekom druge polovice XX. i početka XXI. stoljeća

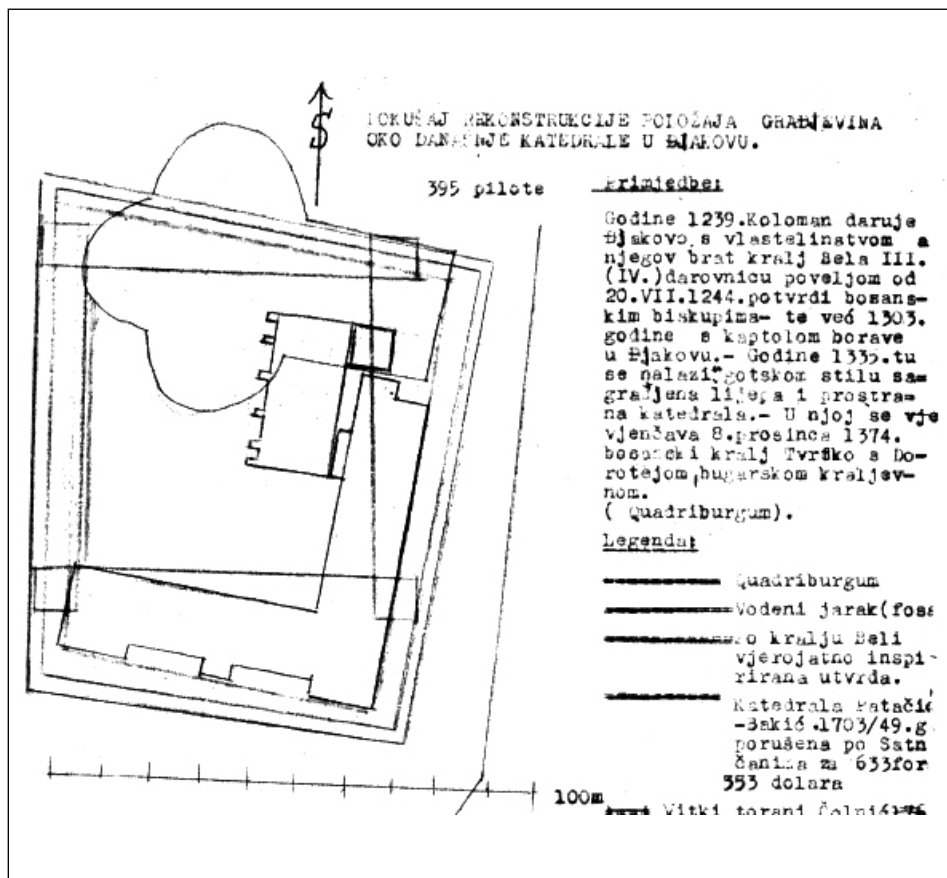

Slika 1. Plan Đakova - prostorni pregled svih istraživanja koja ovaj rad obrađuje

12 Zna se i točan datum: 18. travanj 1866. g. Vidi u: Matija PAVIĆ i Milko CEPELIĆ, *Biskup Josip Juraj Strossmayer – biskup bosansko-djakovački i sriemski. God. 1850.-1900.*, Đakovo: Biskupski ordinarijat, reprint 1994., 330.

13 Dragan DAMJANOVIĆ, „Arhitekt Josip Vancaš i katedrala s biskupskim sklopom u Đakovu”, *Scrinia Slavonica*, 8/2008, 174.-188.

Prva arheološka istraživanja u Đakovu su bila amaterskog karaktera i teško da bi se u današnjem smislu i mogla svrstati u znanstvenu analizu. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća zaljubljenici u prošlost su pokušali dati svoju interpretaciju izgleda Đakova u prošlosti, a jedan takav crtež potječe od inženjera Radoslava Franjetića. On je ispravno pretpostavio da je utvrda bila u obliku pravokuta s četiri ugaone kule, ali je srednjovjekovno-baroknu katedralu krivo orijentirao.¹⁴

Slika 2. Crtež R. Franjetića s početka 20. stoljeća

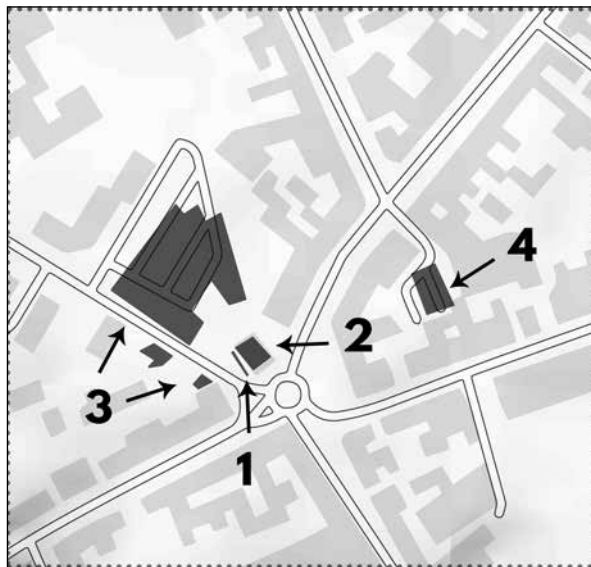
14 Crtež je pohranjen u Muzeju Đakovštine, u spisu *Rukopisi iz povijesti Đakova i Đakovštine*, str. 51.

Prva prava istraživanja nisu provedena sve do 60-ih godina 20. stoljeća kada je kustosica Muzeja Đakovštine Branka Raunig¹⁵ provela zaštitno istraživanje uz zgradu crkve Svih svetih¹⁶ te prije izgradnje hotela „Palas” 1966. godine (današnja ulica Bana Jelačića). Uz crkvu Svih svetih, u uskom rovu (Slika 3, oznaka 1), je pronašla nekoliko skeletnih ukopa te ostatke kamene i drvene arhitekture. Upravo je tada otvorila prve srednjovjekovne grobove u središtu Đakova, za koje se kasnije ispostavilo da su dio arheološke cjeline – groblja iz ranog srednjega vijeka, koja ni danas nije do kraja istražena. Sonda koju je B. Raunig istraživala nalazila se sa zapadne strane crkve, a iskopana je prilikom zemljanih radova za kanalizaciju. U sondi su otkrivena dva zida. Prvi se nalazio uz zapadni rub sonde, temelji su mu bili kameni, a iznad temelja je bilo sačuvano 14 redova ciglenog zida građenoga ciglom dimenzija 30 - 33 x 19 - 20 x 7 cm. Ovaj je zid ustanovljen u dužini od 5,4 m, širine 0,5 m te ukupne visine 1,3 m. Smjer mu je paralelan sa zapadnim zidom župne crkve. Drugi zid dotiče na sjevernom rubu prethodni dio, no u izvješću nije jasno navedeno u kakvom su točno prostornom odnosu. Ovaj drugi zid je izgrađen od kamena u kojega su bile ugrađene masivne drvene grede. Dvije su grede iskopane i dokumentirane u dimenzijama 2,5 x 0,3 x 0,25 m. Tri grede su bile postavljene uspravno na zapadni zid župne crkve. Grede su povezane željeznim čavlima koji su bili dugi 45 - 50 cm. U zaključku izvještaja, B. Raunig pretpostavlja da je riječ o temeljima minareta nekadašnje džamije koji se obično nalazio s desne strane ulaza u objekt. Kasnija arheološka i konzervatorska istraživanja župne crkve potvrdila su ovu pretpostavku¹⁷.

15 Branka Raunig je bila kustosica u Muzeju Đakovštine od 1963. do 1971. godine, kada je prešla raditi u Muzej Pounja u Bihaću, gdje je dugi niz godina obnašala dužnost ravnateljice. Iz njezinih terenskih bilješki i zapisa iščitava se velika briga za arheološke spomenike u Đakovu i Đakovštini, ali i velika poduzetnost. Nešto više o njezinim bilješkama i opisima vidi u: Jelena BORAS, *In villa que vocatur Diaco – rezultati arheoloških istraživanja u Đakovu*, Đakovo, 2018.

16 Branka RAUNIG, *Podaci o iskopavanju rova za kanalizaciju pored župne crkve, sa otkrivenim temeljima minareta džamije*, stručno izvješće, Đakovo, 1965. Pohranjeno u Muzeju Đakovštine.

17 Istraživanja je vodio Regionalni zavod za zaštitu spomenika u Osijeku 1988. godine, a voditelj je bio Zvonko Bojčić.

Slika 3. Prva istražna cjelina u Đakovu grupirana oko današnje crkve Svih svetih

Na prostoru kasnijeg hotela „Palas” također je B. Raunig prikupila materijal prilikom zemljanih radova 1966. godine (Slika 3, oznaka 4). Materijal koji potječe s ovog položaja vrlo je uniforman: riječ je o kompletu gotovo identičnih keramičkih pećnjaka širokog izvijenog oboda koji se mogu okvirno datirati u kasni srednji vijek. Ovakav ansambl identičnih i nekorištenih pećnjaka mogao bi ukazivati da je objekt na ovoj lokaciji bio neka vrsta keramičarske radionice. Dokumentacija s istraživanja nije pronađena pa danas ne znamo je li pri iskopavanju pronađeno još stambenih ili radioničkih objekata. Stoga je nezahvalno donositi zaključke o stupnju urbanizacije ovog dijela srednjovjekovnog Đakova bez adekvatnih informacija.

Najopsežnije iskopavanje u Đakovu provedeno je na mjestu današnjeg parkirališta koje se nalazi sjeverozapadno uz župnu crkvu Svih svetih (Slika 3, oznaka 3), u razdoblju od 1995. do 1997. godine.¹⁸ Istraživanjem je obuhva-

18 Istraživanje je provedeno u suradnji Muzeja Đakovštine, Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine – povjerenstvo u Osijeku, te Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Istraživanja su provedena jer je prvobitna namjera bila izgradnja poslovnog centra i hotela, od čega se odustalo. Detaljnije o istraživanjima: Krešimir FILIPEC, *Dvanaest stoljeća Đakova*, Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2012.; Krešimir FILIPEC, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva*, Zagreb: Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb – Lobar, 2012.; Krešimir FILIPEC, „Đakovo – Župna

ćena sjeverna, sjeveroistočna i zapadna periferija groblja te stambeni dio, čiji početak K. Filipec prema materijalu, datira u 8. stoljeće na temelju određenih ulomaka keramičkih posuda, dok bi se stambeni objekti, tj. istražene strukture mogle datirati u 11. stoljeće.¹⁹ Ukupno je istraženo 486 ukopa sa dodatnih 40 ostataka kostura iz grobnih cjelina koje su nekada u prošlosti uništene, a K. Filipec procjenjuje da je to tek jedna četvrtina ukupne površine.²⁰ Groblje ima odlike tipičnih ranosrednjovjekovnih groblja na redove, kakva su postojala i u široj okolici Đakova.²¹ U ukopima koji se mogu kronološki datirati kao najstariji, prilagan je nakit u vidu s-karičica, o-karičica ili običnih karičica.²² Ovakav nakit je rasprostranjen kroz cijelu Panonsku nizinu. Od 12. stoljeća nadalje mogu se datirati trojagodne naušnice, filigranski nakit na kojemu se vidi utjecaj s bizantskog teritorija te lijevano prstenje ponekad ukrašeno ukovanim staklenim zrnom.²³ U razdoblje kada se prema povijesnim izvorima datira premještanje biskupske stolice iz Bosne u Đakovo, K. Filipec stavlja početak posljednje faze ukopavanja na ovom groblju. Riječ je o grobovima koji su dublje ukopavani nego li oni u prijašnjim fazama te su vidno siromašniji prilozima od prethodnih. Novi grobovi preslojavaju starije a primjećuje se i tendencija gušćeg ukopavanja prema jugu, gdje K. Filipec smatra da bi se trebala nalaziti župna crkva.²⁴ Istraživanjem nije pronađen nikakav sakralni objekt koji bi se mogao pripisati ovome razdoblju ili identificirati kao crkva. Kronološki najnoviji nalaz s ovoga groblja jest denar s likom Vladislava II. Jagelovića (1490. - 1516.).²⁵ Prema osmanskim popisima stanovništva broj

crkva, arheološko iskopavanje srednjovjekovnog groblja”, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XXVII/3, Zagreb, 1995., 56-58.; Krešimir FILIPEC, „Istraživanje srednjovjekovnog groblja u Đakovu 1995. i 1996. godine”, *Opuscula Archaeologica* 20, Zagreb, 1996., 189-197; Krešimir FILIPEC, „Đakovo – župna crkva, treća godina zaštitnih arheoloških iskopavanja”, *Opuscula Archaeologica* 21, Zagreb, 1997., 239-242; Mario ŠLAUS i Krešimir FILIPEC, „Bioarchaeology of the medieval Đakovo cemetery; Archaeological and anthropological evidence for ethnic affiliation and migration”, *Opuscula Archaeologica* 22, Zagreb, 1998., 129-139.

19 FILIPEC, *Dvanaest stoljeća Đakova*, 25.

20 *Isto*, 30.

21 Osijek – Bijelo Brdo, Vukovar – Lijeva bara, Županja – sv. Petar u Zdencima, Vinkovci – Meraja, Borinci – Crkvište itd.

22 Za karičice se pretpostavlja da su nošene upletene u kosu, pričvršćene ili obješene o vrpču, vidi: FILIPEC, *Dvanaest stoljeća Đakova*, 35.

23 FILIPEC, *Dvanaest stoljeća Đakova*, 36; Spomenuta trojagodna naušnica iz groba 146 nošena je kao sljepoočničarka, dakle, u ovom se slučaju predmet nosio na način prilagođen lokalnoj modi.

24 *Isto*, 44.

25 *Isto*, 44.

kršćana se smanjuje do 1565. godine kada je u gradu više muslimana nego kršćana, no prisutni su tijekom cjelokupnog trajanja osmanske uprave nad Đakovom.²⁶ Moguće je da se i tijekom prve polovice 16. stoljeća nastavilo ukopavati pokojnike na ovome mjestu, najvjerojatnije one koji su bili kršćanske vjeroispovijesti no, nakon izgradnje džamije²⁷ vjerojatnost da je istovremeno uz nju postojalo kršćansko groblje drastično opada.

U ovome trenutku postavlja se pitanje na koje se sve strane groblje širi, tj. gdje su mu granice u današnjem tlocrtu Đakova. Na ovo pitanje se pokušalo odgovoriti geofizičkim istraživanjima 2005. godine kada se na pet lokacija provelo mjerenje georadarom. Sonda koja se nalazila sjeverozapadno od crkve Svih svetih ukazala je na anomalije koje su interpretirane kao grobovi. Sonde koje su smještene u ulici Vij. k. A. Stepinca, južno od ceste (današnje dvorište banke i restorana) pokazale su anomalije koje se interpretiraju kao strukture od čvrstih materijala pri čemu se jedna tumači kao zid, a dvoje kao polukružne strukture. Sonda koja se nalazila jugoistočno od crkve Svih svetih (na kolniku, uz fontanu na kružnom toku) također upućuje na ostatke arhitekture, dok sonda u ulici S. Radića nije rezultirala mjerenjima koja bi se mogla tumačiti niti kao grobovi niti kao ostaci arhitekture.²⁸ Ako prihvatimo ovu interpretaciju, čini se da se groblje ne prostire ulicom S. Radića. Ostale krajnje granice kao i lokacija župne crkve su nam nepoznati.

Prilikom obnove župne crkve Svih svetih²⁹ provedena su arheološka istraživanja pri čemu je iskopan jedan rov unutar crkve te dva uz vanjske zidove: uz jugozapadno i sjeveroistočno pročelje (Slika 3, oznaka 2). Uz jugozapadno pročelje pronađeni su temelji minareta, zvonika i sakristije³⁰ ispod čega se nalazilo nekoliko grobova, koji su smješteni ispod temelja džamije. Takvo stanje upućuje na činjenicu da prije džamije ovo nije bio kršćanski sakralni

26 Više o osmanskim popisima stanovništva vidi u: Nenad MOAČANIN, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest - podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Slavonski Brod, 2001.

27 Okvirno se vrijeme izgradnje džamije, današnje crkve Svih svetih, datira u drugu polovicu 16. stoljeća; vidi u: Tone PAPIĆ i Božica VALEŇIĆ, *Župna crkva Svih Svetih u Đakovu, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture*, Zagreb, 1990.

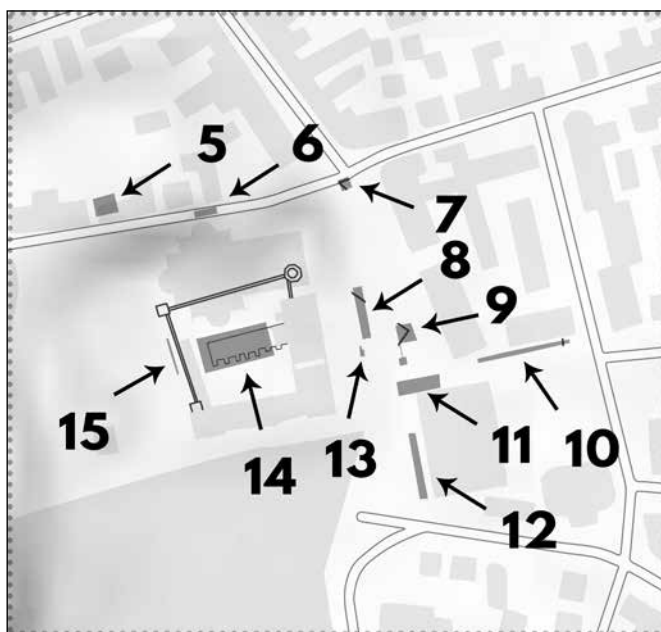
28 Goran SKELAC, „Izvištaj o geofizičkim istraživanjima na lokaciji Đakovo - Centar”, Zagreb, 2005.

29 Nepokretno kulturno dobro, oznaka dobra Z – 1642 (Ministarstvo kulture).

30 Sakristija je sagrađena 1819. a srušena 1884. godine. Vidi u: PAPIĆ i VALEŇIĆ, 1990., 28.

objekt³¹, no kako se ispod i uokolo građevine nalazi srednjovjekovno groblje, za očekivati je i crkvu u blizini.

Druga istražna cjelina u Đakovu koncentrirana je oko današnjeg Trga J. J. Strossmayera³². Istraživanja su podijeljena u 11 sondi³³ koje su prikazane na slici 4 (oznake od 5 do 15).

Slika 4. Druga istražna cjelina u Đakovu grupirana oko Trga J. J. Strossmayera

- 31 Često se u literaturi spominje da je Ibrahim pašina džamija bila prvo crkva sv. Lovre koju su Osmanlije prenamijenili u islamski sakralni objekt. Rezultati ovog arheološkog istraživanja upućuju na drugačiji zaključak pošto su temelji džamije izgrađeni na starijem, srednjovjekovnom groblju (detaljnije: PAPIĆ i VALEŇIĆ, 1990., 40) Druga vrlo važna činjenica jest sama orijentacija objekta koji je usmjeren SI – JZ i gotovo savršeno prati kiblu, tj. pravac koji pokazuje prema svetom mjestu islama, gradu Meki te ujedno smjer prema kojemu se vjernici okreću kako bi vršili vjerske obrede i molitve. Korištenjem qGIS programa moguće je izračunati podatke za Đakovo, koji se odnose na smjer pravca prema Meki i odstupanje središnje osi današnje građevine, tj. crkve, od te osi. Smjer Meke se nalazi 137 stupnjeva od sjevera, dok je središnja os crkve Svih svetih pravac koji se kreće 143 stupnja od sjevera, što je odstupanje od ukupno osam stupnjeva, tj. 1/45 od ukupnog kruga.
- 32 Nepokretno kulturno dobro – kulturno povijesna cjelina, oznaka dobra Z-3371 (Ministarstvo kulture).
- 33 Vrlo vrijedna istraživanja obavljena su tijekom 2018. i 2019. godine u dvorištu biskupskog dvora pri čemu su otkriveni vrijedni elementi srednjovjekovno-barokne katedrale no, čiji rezultati nisu uključeni u ovaj rad zbog ranog stupnja obrade materijala i podataka.

Da je na ovom položaju postojala utvrda, vidljivo je i danas po ostacima zida koji je sa zapadne strane zatvarao spomenuti kompleks. Do 18. travnja 1866. godine postojao je i sjeverni zid na čijem se zapadnom rubu nalazila pravokutna kula. Srušen je prilikom izgradnje temelja za novu, današnju, katedralu, a slikovno je prikazan i na likovnom djelu nepoznatog autora koje se čuva u biskupskom dvoru u Đakovu (Slika 16.).³⁴ Na katastarskom prikazu Đakova iz 1863. godine (Slika 16.) oba zida su ucrtana zajedno sa sjeverozapadnom pravokutnom kulom te jugozapadnom pravokutnom kulom koja je spajala zapadni zid utvrde s južnim krilom biskupskog dvora, a koja je tijekom XX. stoljeća srušena.³⁵ Na planu se vidi i sjeveroistočna kula koja je prikazana kao osmerokutna, čime odudara od ostale četiri, što je vidljivo i na spomenutom akvarelu te na Sparrovom prikazu Đakova³⁶. Na akvarelu je vidljivo da se (s točke gledišta) odmah iza sjeveroistočne osmerokutne kule nalazi zvonik barokne katedrale, koji nije ucrtan na katastarski plan što bi upućivalo na zaključak da je zvonik srušen prije 1863. godine, no izvori upućuju da se to dogodilo oko 1866. godine³⁷. Prema crtežu na zaglavljju cehovskog lista (Slika 14.) koji prikazuje Đakovo u 18. ili 19. stoljeću (gledano sa zapadne strane), vidi se zapadni srednjovjekovni zid, ali se niti jedna ugaona kula ne razaznaje³⁸. Isto tako, na karti biskupije Đakovačko - srijemske iz 1826. u podnožju stoji crtež srednjovjekovno - barokne katedrale i biskupskog dvora

34 O točnom datumu rušenja zida i kule te zatrpavanju jarka govore I. PAVIĆ i M. CEPELIĆ, 1994., 330.

35 Kula se još razaznaje na fotografijama iz 1896. i 1936. godine. Moguće da je srušena tijekom izgradnje sanitarnog čvora pripojenog južnom krilu biskupovog dvora. T. Papić primjećuje da je posljednji kontrafor na zidu drugačiji od ostalih pa je mišljenja da je i taj kontrafor načinjen tijekom 20. stoljeća, kada i sanitarni čvor. Osim toga, ako se uspoređi Vančašev nacrt iz 19. stoljeća na kojemu je prikazan 21 zubac kruništa i 20 mašikula, primjećuje se da ih danas ima manje: 20 zubaca i 19 mašikula čime nedostaje oko 1,5 m zida. Vidi: Tone PAPIĆ, „Srednjovjekovni obrambeni zid u sklopu nadbiskupskog dvora u Đakovu - konzervatorska studija”, Osijek, 2012., 23.

36 Detaljnije o ovom katastarskom snimku: Mirko MARKOVIĆ, „Đakovo i Đakovština”, *Zbornik Đakovštine* br. 1, JAZU, Centar za znanstveni rad Vinkovci, knj. III, Zagreb, 1976., 189.

37 D. Damjanović je u arhivu biskupije izdvojio spise u kojima se navodi da je toranj srušen 1866. godine, nakon čega je je sagrađen provizorni toranj od drveta koji je služio do izgradnje tornjeva nove katedrale. Vidi u: DAMJANOVIĆ, 2008., 166.

38 Zaglavlje cehovskog lista objavljeno je u: Andrija ŠULJAK, *Đakovo – biskupski grad*, Biskupski ordinarijat, Đakovo 1979., 13; DAMJANOVIĆ, 2008.: 166.

te zgrade koja se nalazi prislonjena sa sjeverne strane na katedralu. No, niti jedan zid niti kula nisu prikazani.³⁹

Prvo istraživanje u ovoj cjelini je vodio Regionalni zavod za zaštitu spomenika u Osijeku, a voditelj iskopavanja je bio Zvonko Bojčić. Istraživanje je vođeno 1992. godine. Kako se tada samo nagađalo o položaju i veličini srednjovjekovno - barokne katedrale, iskopano je pet sonde od kojih su tri obuhvatile zidove i temelje sakralnog objekta. Kronološki niz slojeva ustanovljenih iskopavanjem, bez radiometrijske datacije, smješta se u vrijeme između kraja 13. i početka 19. stoljeća. Najstariji, gotički sloj završavao je na 3,5 metra dubine, a hodna površina ovog sloja nalazila se na 2,30 metra dubine. Ukupno su se mogle razlikovati četiri arhitektonske faze objekta: dvije gotičke faze koje pripadaju srednjovjekovnom sloju te dvije barokne faze koje potječu iz postturskog vremena i pripadaju baroknoj obnovi, pregradnji i nadogradnji srednjovjekovnog objekta. Unutar katedrale je pronađeno dosta ukopa i zajedničkih grobnica koje je teško decidirano pripisati određenom razdoblju no, voditelj istraživanja Z. Bojčić neke od njih pripisuje turskom razdoblju zbog stratigrafskog položaja i načina ukopavanja. Istraživanje nije pokazalo nikakve islamske arhitektonske intervencije unutar sačuvanih ostataka zidova, što je u suprotnosti s pisanim izvorima koji govore o prenamjeni katedrale u „*časnu tvrđavsku džamiju*“.⁴⁰ Istraživanjem je otkriven barokni portal koji je stajao na zapadnim ulaznim vratima u katedralu, te stariji, gotički portal, koji se nalazio sa sjeverne strane lađe.⁴¹ Vrlo je vjerojatno da mjesto pronalaska ovog gotičkog portala nije i izvorno mjesto na kojemu je stajao zbog načina na koji je ugrađen u kasnije, barokne zidove te zbog položaja pošto je dekoracija portala okrenuta prema unutrašnjosti zgrade, a ne prema vanjskoj strani, kako su portali inače i postavljeni. Z. Bojčić je mišljenja da, ukoliko se portal izvorno nalazio na pronađenom mjestu, ne predstavlja

39 „*Mappa dioecesium Bosnensis seu Diakovariensis et Syrmienis : cura et impensis Emerici Caroli Raffay / ductu shematismi dioecesiani de A. 1826. mapparum Demtrii Goerog et Ioannis Lipszky ; incidente Francisco Karacs*“. Vidi više u: Brankica MALIĆ i Stanislav FRANGEŠ, „The Map of the Bosnia or Đakovo and Syrmia Diocese“, *Tehnički vjesnik*, 26/2019, br. 3, 801-806.

40 Evlija ČELEBI, *Putopis - odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Sarajevo, Tuzla: Sarajevo - Publishing; R&R., 1996, 240; Više o izvorima u kojima se navodi da je katedrala prenamijenjena u džamiju vidi kod D. DAMJANOVIĆ, 2008., 156.

41 Svi podaci s ovog istraživanja preuzeti su iz: Zvonko BOJČIĆ, „*Izvještaj o izvršenim arheološkim istraživanjima u biskupskom dvoru u Đakovu*“, stručno izvješće, Osijek: Zavod za zaštitu spomenika kulture, Regionalni zavod u Osijeku, 1992.

glavni ulaz u crkvu nego prolaz u neku drugu zgradu ili prostoriju.⁴² Zvonik srednjovjekovne katedrale se nalazio sa zapadne strane u nastavku lađe. Takva gradnja pokazuje odlike romaničke graditeljske tradicije, a jednostavnost ukazuje na karakteristike redovničke arhitekture pa ju Z. Bojčić smješta na kraj 13. stoljeća. Drugoj građevinskoj fazi pripada spomenuti gotički portal te gotički prozor koji se nalazi na apside svetišta⁴³, a koji je danas dio biskupovog oratorija. Njegova prisutnost upućuje i na činjenicu da su zidovi srednjovjekovne katedrale bili poprilično očuvani, uzevši u obzir visinu na kojoj se nalazi. Prema tome, moguće je da je istočni dio objekta, čiji je segment biskupov oratorij, sagrađen u drugoj fazi koja se okvirno datira u početak 15. stoljeća. Gdje se nalazila srednjovjekovna kripta još uvijek nije točno utvrđeno niti arheološkim istraživanjima niti izvorima. Unutar katedrale je pronađeno nekoliko opeka koje bi se moglo datirati u vrijeme antike no, kako je riječ o graditeljskim elementima, a ne o antičkom sloju, vjerojatnija je pretpostavka da su s drugog mjesta donesene i ugrađene u zgradu⁴⁴.

Sljedeća faza objekta datira se u barokno vrijeme kada su ostaci srednjovjekovne katedrale nadograđeni i adaptirani u baroknu katedralu. Ona isprva nije obuhvaćala punu površinu srednjovjekovne građevine, nego se čini da se isprva uredio samo svetišni dio. Prema gotičkim spolijama koje su ugrađene u zid i prema lošoj kvalitetni gradnje iščitava se siromaštvo naručitelja gradnje i brzina radova. Temelji baroknog portala, koji se nalazio na zapadnom ulazu lađe (na mjestu gdje je stajao srednjovjekovni zvonik, koji u baroknoj fazi nije obnovljen), pripisuju se vremenu biskupa Petra Bakića⁴⁵ kojemu se pripisuje dogradnja cijelog broda katedrale, ali u gabaritima srednjovjekovne⁴⁶. Njegova intervencija ujedno čini posljednju, četvrtu, fazu objekta. Ujedno je i razina poda podignuta za oko 50 cm, načinjen je pod od kamenih ploča te su zidovi ukrašeni freskama.⁴⁷ Sedam kontrafora s južne strane zida je dao sagra-

42 BOJČIĆ, 1992., 3.

43 Neki autori prozor smještaju u vrijeme kasne romanike: Danko DUJMOVIĆ i Vjekoslav JUKIĆ, „Počeci bosanske biskupije”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 3 (XLIII), 127 – 133 (128).

44 BOJČIĆ, 1992., 2.

45 DAMJANOVIĆ, 2008.: 161.

46 Istraživanjima 2012. godine pronađena su dva ulomka za koja se smatra da po vrsti kamena i obradi pripadaju postamentima baroknom portalu. Na jednom ulomku stoji godina 1743., koja odgovara vremenu biskupa Bakića.

47 BOJČIĆ, 1992., 3.

diti biskup Matej Franjo Krtica (1773. - 1805.) zbog propadanja zida.⁴⁸ Objekt je orijentiran u smjeru istok – zapad, s 15° otklona prema sjeveroistoku. Dug je 40 m (bez srednjovjekovnog zvonika), svetište je širine 9,30 m, a lađa 11,5 m. Debljina zidova iznosi 1,10m⁴⁹.

Dvadeset godina nakon ovog istraživanja provedeno je novo arheološko istraživanje, kada je sonda postavljena uz srednjovjekovni zid. Voditelj istraživanja je ponovno bio Z. Bojčić u ime Muzeja Slavonije u Osijeku, a radovi su provedeni u sklopu konzervatorskih poduhvata s ciljem restauracije zida. Ustanovljeno je da su temelji zida na dubini od 2,70 m, ispod čega se nalazila sterilna zemlja. Zid je građen opekom veličine 31 x 15 x 5 cm, vezanom slojem maltera. Na dubini od 1,50 m pojavljuje se istak koji vjerojatno označava razinu hodne površine, ispod kojega je gradnja neravna i nepažljiva. Vanjska lica zida su uredno građena slaganjem cigli dok je unutrašnjost zapunjena lomljenom ciglom te zalivena malterom zbog čvrstine. Raspored zidanja ima karakteristike tipičnog gotičkog veza (dužnjak-veznjak-dužnjak-veznjak), no javljaju se i odstupanja u tom ritmu. Ukupna debljina zida iznosi 1,20 m. Primjećuje se i nekoliko različitih faza ili intervencija u stratigrafiji zida, na temelju čega se smatra da je još u srednjem vijeku došlo do nadogradnje zida, na što bi mogle upućivati i radiokarbonske analize. Naime, prilikom konzervatorskih radova 2012. godine izdvojena su dva uzorka drvenih greda pri čemu se jedna nalazila u donjem dijelu zida, a druga u zupcima kruništa. Mjerenja apsolutnokronološke starosti su pokazala da se donji uzorak može datirati u raspon između 1410. i 1449. godine, dok se gornji datira u vrijeme između 1446. i 1620. godine. T. Papić u svom elaboratu⁵⁰ zaključuje da se

48 D. DAMJANOVIĆ, 2008., 165; Već je ranije u tekstu spomenuto da je sa sjeverne strane barokne katedrale postojala izdužena zgrada, naslonjena na sam objekt, koja je ujedno pridržavala zidove sa sjeverne strane.

49 BOJČIĆ, 1992., 2; J. BORAS, 2018., 41.

50 Tone PAPIĆ, „Srednjovjekovni obrambeni zid u sklopu nadbiskupskog dvora u Đakovu - Glavni arhitektonski projekt”, Osijek, 2014. i T. Papić, „Konzervatorska studija – srednjovjekovni obrambeni zid u sklopu nadbiskupskog dvora u Đakovu”, Osijek, 2012.; U sklopu glavne studije nalaze se i sljedeći priloz: Dragan DAMJANOVIĆ, „Đakovačka biskupska tvrđa i njezina obnova u 19. stoljeću”. Povijesna studija, Osijek: Konzervatorski odjel u Osijeku, 2012.; Damir KLEČINA, „Izješće o stanju konstrukcije zida (Đakovo)”, Stručno izvješće, Osijek: Fibra d. o.o., 2012.; Vladimir SIGMUND, Ivica GULJAŠ, Mirjana BOŠNJAK - KLEČINA, i Zlatko HRSTIN. n.d., „Elaborat o stanju materijala i konstrukcije turskog zida u Biskupiji Đakovo”, Elaborat, Osijek: Konzervatorski odjel u Osijeku, 2012.; Zvonko BOJČIĆ, „Izješće o rezultatima probnog sondiranja u nadbiskupskom dvoru Đakovo”, Stručno izvješće, Osijek: Konzervatorski odjel u Osijeku, 2012.

utvrda gradila na prijelazu iz 14. na 15. stoljeće. Isto tako da je bila obnavljana na prijelazu s 15. na 16. stoljeće. Istraživanjima 2012. godine ustanovljena je i kronološka slika kontrafora koji su krajem 19. stoljeća nadozidani kako se bedem ne bi urušio. Osim kontrafora ugrađene su i zatege na oba lica zida.⁵¹ Temelji kontrafora sežu do 1 m dubine gdje su im kao temelj ili podloga postavljene kamene spolije, koje voditelj istraživanja tumači kao dovratnike. Na jednom ulomku se iščitavao natpis „..ANCTORUMQVE ARIS ERE..” (Slika 12.) nakon čega slijedi lom. Nakon što su svi ulomci izvađeni i premješteni u dvorište Spomen Muzeja biskupa J. J. Strossmayera uočen je ulomak rađen od istog kamena, istom tehnikom uklesivanja te s natpisom čija su slova dimenzijama i stilom identična kao na prethodnom ulomku te su smještena na istoj visini plohe. Na natpisu stoji:” ..IT MDCCXXXIII” (Slika 13.). Po svim parametrima se čini da je ovo nastavak prethodnog ulomka⁵², ali je apsolutno kronološki zanimljiv zbog uklesane godine 1743. što bi upućivalo na godinu posvete. Ako pretpostavimo da su ovi ulomci, koji su pronađeni pod kontraforom, skinuti s ulaznog portala barokne katedrale (kojemu prema vrsti kamena odgovaraju), a uzevši u obzir činjenicu dobivenu povijesnim izvorima da je biskup Bakić nadogradio katedralu upravo do tog dijela, ovi bi nam ulomci dali i točnu godinu kada je prostor posvećen. U zaključnim razmatranjima konzervatorske studije T. Papić iznosi mišljenje da je donji dio bedema do visine od 5,75 m izgrađen u 14./15. stoljeću dok je gornji dio zida na kojemu je smješteno krunište s prijelaza 15. na 16. stoljeće.⁵³ Spomenuti kontrafori sagrađeni su krajem 19. stoljeća, o čemu postoje povijesni izvori. Zanimljivost ove opsežne studije je ujedno i zaključak gdje T. Papić navodi da su stajali obrambeni jarci ispred istočnog i južnog bedema no, da ispred sjevernog i zapadnog takva graba nije mogla postojati zbog plitkosti temelja te zbog konfiguracije terena. Ne isključuje mogućnost da je jarak bio odmaknut od samog bedema⁵⁴. Naime, 1993. godine su provedena geotehnička istraživanja tla unutar biskupskog dvora koja su obuhvatila pet sondi dubine 12 m te 16 sondi uz temelje zgrada. Sonde uz temelj dvora pokazala su da je sloj nasipa dubok između 4 i 4,5 m u dijelovima gdje su podrumi, te 2,5 do 3,1 m dubine u dijelovima gdje ne postoji podrum. Dvije sonde koje su postavljene

51 KLEČINA, 2012., 1.

52 Vrlo je velika mogućnost da nedostaje samo jedno slovo na prijelomu i to „X”.

53 PAPIĆ, 2014., 2.

54 PAPIĆ, 2012., 40.

strateški na mjestu gdje se očekivao opkop, imale su nasip dubine 2 metra (što je prosječna dubina nasipa cijelog dvorišta). Srednjovjekovni građevinski sloj se može iščitati u podrumskom dijelu te u temeljnim zidovima dvora no, nije jasno radi li se o dijelovima zida utvrde ili o dijelovima prostorija koje su bile naslonjene na zidine, a slična se situacija može vidjeti i u nadzemnom dijelu istočnog krila dvora, tj. određeni se zidovi mogu pripisati srednjovjekovnom razdoblju.⁵⁵

Prilikom obnove središnjeg đakovačkog trga, najvažnija ciljana arheološka istraživanja poduzeta su od strane Ministarstva kulture. Njihova prva sonda koju obrađujemo se nalazila istočno od biskupskog dvora (slika 4, oznaka 8). Istraživanje je provedeno 2011. godine u sklopu sondažnih istraživanja prije temeljite rekonstrukcije trga. Na sjevernom dijelu sonde, čija je dužina bila 28,5 m, pronađen je jarak koji se pružao u smjeru sjeverozapad – jugoistok, na čijem dnu se nalazio 21 hrastov kolac, ostatak palisade. Debljina kolaca se kretala od 15 do 25 cm. U nasipu jarka je pronađen i novac sultana Sulejmana II. (datira se u 1688. godinu) koji ukazuje na mogućnost da je Đakovo nakon zauzimanja od strane austrijske vojske 1687. godine ponovno, ali kratkotrajno, dospjelo pod osmansku vlast.⁵⁶ Otkriveni segment jarka pripada obrambenom otočiću koji se vidi na Sparrovom crtežu, a koji je zatrpan početkom 18. stoljeća, vjerojatno prestankom vojne opasnosti te gubitkom obrambene uloge.⁵⁷

Iste je godine, od strane iste institucije, istražena još jedna sonda, koja se nalazila na križanju Trga J. J. Strossmayera sa ulicom L. Botića (Slika 4, oznaka 7). Sonda je bila veličine 7 x 7 m, a u njoj su pronađena dva jarka koja se spajaju u sjeverozapadnom rubu sonde. Jedan jarak se pružao u smjeru istok – zapad s blagim otklonom u istočnom dijelu prema jugoistoku, dok je drugi išao smjerom sjeverozapad – jugoistok. U ovoj je sondi pronađen i osmanski stremen⁵⁸ te skeletni ostaci konja. Važan pronalazak bili su i ljudski

55 PAPIĆ, 2012., 25.

56 Osmanska protuofenziva na čelu s velikim vezirom Mustafom Köprülü 1689. godine osvojila je Srbiju i dijelove Slavonije te Ugarske. Moguće da je i Đakovo u tom pohodu ponovno zauzeto no, 1697. osmanska uprava u Đakovu više ne postoji.

57 Više o istraživanju u: Marko SINOBAD, „Đakovo – Trg J. J. Strossmayera. *Hrvatski arheološki godišnjak* Vol. 8 (2011), Zagreb, 2012., 18-22.; Isti, *Izveštaj o probnom arheološkom istraživanju na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu*. Stručno izvješće, Zagreb: Ministarstvo kulture, 2011.

58 Dio konjske opreme.

ukopi, a dobivene su i informacije da su se u zadnjih 50-ak godina ljudski ostaci pronalazili i južno od ove sonde.⁵⁹

Sljedeće 2012. godine istraživana je još jedna sonda (Slika 4, oznaka 9) kojom se pokušalo pronaći položaj obrambenog otočića. Sondom je istražen njegov južni dio u dužini od 13 m te sjeverni dio u dužini od 5 m. Sondom je obuhvaćen spoj ova dva dijela i ukupno 83 palisadna kolca u samom dnu jarka. Temeljem istraživanja iz prethodne 2011. godine te ovim istraživanjem iz 2012. godine može se utvrditi minimalna dužina sjevernog jarka bastionskog otoka koja iznosi 32,5 m. Na sjeverozapadnom dijelu sonde pronađeno je ukupno 9 ljudskih ostataka, od kojih je osam orijentirano u smjeru JZ (glava) - SI (noge), dok je jedan pravilno orijentiran u smjeru I - Z, a glave su svim pokojnicima položene blago u desnu stranu. Prema nalazima se datiraju u prvu polovicu 17. stoljeća, a voditeljica istraživanja Maja Šunjić, smatra da je najvjerojatnije riječ o pokojnicima islamske vjeroispovjesti⁶⁰. Tomu u prilog govori i blizina Hasan - pašine džamije (na mjestu današnjeg bogoslovnog sjemeništa), jer je malo vjerojatno da su se kršćani pokapali uz islamski sakralni objekt. Ovi grobovi su i važni za odgovaranje na pitanje tko je izgradio ravelin krajem 17. stoljeća. Naime, ravelin je presjekao ove grobove, a ukoliko prihvatimo pretpostavku da pripadaju osmanskoj populaciji, nije logično da osmanska uprava uništava vlastito groblje kako bi iskopala obrambeni bastion, koji inače nije svojstven osmanskom načinu ratovanja. Čini se vjerojatnijom pretpostavka da je iskopavanje ravelina učinjeno po naredbi austrijskih generala u vrijeme njihovog prvog zauzimanja Đakova 80-ih godina 18. stoljeća. Apsolutnokronološki datumi dobiveni radiometrijskim analizama kolaca iz palisade pokazuju da drvo nije starije od 1640. godine, s dobivenim rasponom vjerojatnosti od 1680. - 1955.⁶¹ Istraživanje na ostatku prostora je, u dubljim slojevima, rezultiralo i nalazima koji se mogu datirati u 14. i 15. stoljeće.⁶²

59 SINOBAD, 2011., 13.

60 Maja ŠUNJIĆ, „Izvištaj o probnom arheološkom istraživanju na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu”, Stručno izvješće, Zagreb: Ministarstvo kulture, 2012., str 17.

61 *Isto*, str 13.

62 *Isto*, str. 27; Maja ŠUNJIĆ, „Đakovo – Trg J. J. Strossmayera.» *Hrvatski arheološki godišnjak* Vol. 9 (2012.): 20-23.

Posljednje istraživanje koje je provedeno na Trgu J. J. Strossmayera prije obnove bila je uska sonda u prolazu prema Cesarčevoj ulici i gradskoj tržnici. Istraživanje je provedeno 2014. godine (slika 4, oznaka 10). U sondi je otkriven još jedan segment jarka koji se pružao u smjeru sjever - jug. Bio je širok 3,5 m, a dubok (u odnosu na svojedobnu hodnu površinu) 2 m. Na zapadnom obodu jarka pronađene su rupe od 11 kolaca. Moguće je da je jarak nastao u kasnom srednjem vijeku, ali je zasigurno korišten tijekom osmanske uprave i predstavlja istočni rub naselja, tj. podgrađa⁶³.

Tijekom 2009. i 2010. godine otvorene su dvije sonde na prostoru trga, jedna zapadno, a druga sjeverno uz zgradu bogoslovnog sjemeništa (Slika 4, oznake 11 i 12), također u okviru pripremnih radova prije rekonstrukcije trga. Radove je obavljala arheologinja Linda Bednjanec u ime tvrtke Gaea d. o. o.. Istraživanjem nisu pronađeni ljudski ukopi, kakvi su tijekom 2011. i 2012. godine pronađeni tek nekoliko desetaka metara sjevernije, što bi značilo da se groblje nije prostiralo do ove sonde ili je uništeno gradnjom franjevačkog samostana i kasnije zgrade sjemeništa. Manji dio nalaza pripada predturskom vremenu, 15. i 16. stoljeću, dok većina potječe iz ranog novog vijeka. Istraženi su i temelji franjevačkog samostana koji je izgrađen 1753. godine te kanalizacijski sustav s lučnim nadvojem.⁶⁴

Ostala istraživanja na trgu nisu rezultirala značajnijim srednjovjekovnim nalazima. Istraživanjem iz 2016. godine kada su otvorene dvije manje sonde u ulici L. Botića (Slika 4, oznaka 5), a koje je prethodilo izgradnji umirovljeničkog doma, nisu pronađeni stariji nalazi od ranog novog vijeka.⁶⁵

Posljednje istraživanje na trgu obavljeno je 2017. kada je strojem uništen arhitektonski sklop i to na dva mjesta: istočno pred biskupskim dvorom (Slika 4, oznaka 13) i sjeverno uz katedralu, u ulici L. Botića (Slika 4, oznaka 6). Istraživanjima je istraženo zidano okno s lučnim nadvojem, koje vjerojatno pripada istom sustavu kao i pronađeno okno iz 2009./2010. godine. Debljina zidova iznosila je oko 0,80 m, a visina od popločenja do središnje točke

63 Marko SINOBAD, „Izveštaj o probnom arheološkom istraživanju na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu”. Stručno izvješće, Ministarstvo kulture, Zagreb, 2014.

64 Linda BEDNJANEC, „Đakovo – Trg J. J. Strossmayera.», *Hrvatski arheološki godišnjak* Vol 7 (2010.), Zagreb, 2011., 25-27; Linda BEDNJANEC, „Izveštaj o arheološkom istraživanju na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu” Stručno izvješće, Gaea-obrt za pripreme radove na gradilištu, Zagreb, 2010.

65 Istraživanje je vodila tadašnja kustosica Muzeja Đakovštine. Vidi u: Ana GRBEŠA, „Arheološko istraživanje u ulici Luke Botića u Đakovu”, stručno izvješće, Muzej Đakovštine, 2016.

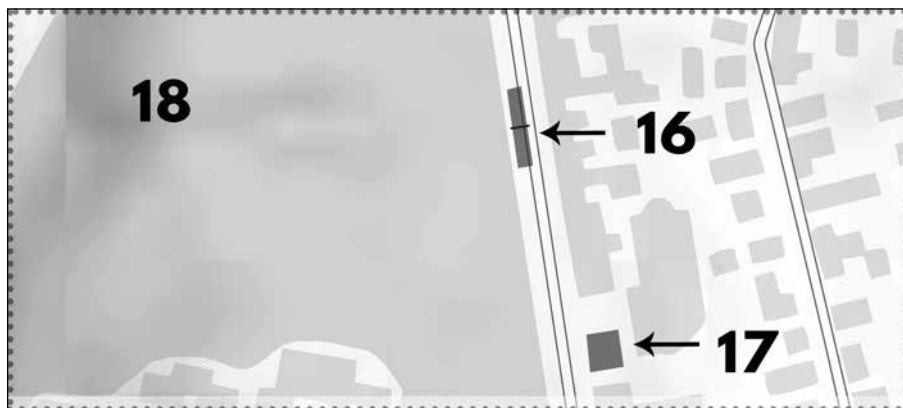
luka iznosila je 2 m. Vanjski zidovi ove stukture istraženi su 2011. godine. Ustanovljeno je da su zidovi presjekli sjeverni jarak ravelina, što znači da su kronološki mlađi od ravelina pa ih se okvirno datira u 18. stoljeće. Sonda u Botičevoj ulici pozicionirana je uz strukturu koja je očigledno pripadala kanalizacijskom sustavu i to vjerojatno iz vremena gradnje katedrale ili neposredno nakon toga. Ova je struktura već bila uništena i to sredinom 20. stoljeća kada je probijena betonskom cijevi. U profilima sonde nalazili su se debeli slojevi zatrpavanja, nastali najviše tijekom izgradnje katedrale, kada je i obrambeni jarak s ove strane utvrde poravnat.⁶⁶

U svim istraženim sondama koje su pozicionirane na trgu, na dubini oko 2 m navire voda što uvelike otežava bilo kakvo istraživanje ili ga u potpunosti sprječava. Većina nalaza s trga potječe iz 18.-19. stoljeća dok su srednjovjekovni nalazi dosta rijetki. Zanimljivost su svakako grobovi koji su pronađeni gotovo na cijelom trgu, a koji se pripisuju osmanskome vremenu. Ovakvi podaci su u raskoraku sa Sparrovim crtežom postturskog Đakova, gdje se ne primjećuje prostor groblja. Istočno i sjeverno od bastionskog otočića, u podgrađu ispred utvrde, prostire se ulica s nizovima kuća. Već je spomenuto da je istočni rub ovog podgrađa ustanovljen u sondi koja je istraživana 2014. godine, a nalazi se ispred dvorišta bogoslovnog sjemeništa. Uzmemo li u obzir i dva jarka istražena na križanju Botičeve ulice i Trga J. J. Strossmayera, vidljivo je da je riječ o poprilično malom prostoru koje je zauimalo posttursko podgrađe. Još uvijek je otvoreno pitanje njegove južne granice jer arheološka istraživanja nisu obuhvatila i ovaj prostor.

Posljednja istražna cjelina smještena je južno od utvrde, oko današnjeg Strossmayerovog perivoja. Ovdje je provedeno samo jedno arheološko iskopavanje (Slika 5, oznaka 17) i to na mjestu današnjeg studentskog doma teološkog fakulteta u Đakovu. Provedeno je 2009. godine, a pronađeno je nekoliko manjih objekata koji se datiraju u kasni srednji vijek no, većina njih pripada vremenu od 16. - 18. stoljeća⁶⁷.

66 Jelena BORAS, „Preliminarni izvještaj o sondažnim arheološkim iskopavanjima na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu 2017. godine”, Muzej Đakovštine, Đakovo, 2017.

67 Tomislav HRŠAK, „Izvišće o zaštitnom arheološkom istraživanju na lokaciji Studentski dom – Đakovo”, Stručno izvješće, Osijek: Arheološki muzej u Osijeku, 2009.

Slika 5. Treća istražna cjelina u Đakovu, grupirana južno od središnjeg trga, oko Strossmayerovog perivoja

Prilikom obnove kolnika u Preradovićevoj ulici 2017. godine obavljen je arheološki nadzor prilikom kopanja rova za kanalizaciju. U rovu su bile vidljivi tragovi pravilnih stijenki vjerojatno opkopa koji se pružao u smjeru istok – zapad (Slika 5, oznaka 16). Dno opkopa nije ustanovljeno jer iskop za kanalizaciju nije išao dublje od 1,70 m. Stijenke su se s južnog oboda stepenasto spuštale prema dnu, dok se sjeverni obod blaže uspinjao. Širina opkopa od oboda do oboda iznosi 12,50 m. Ovaj se opkop vizualno nastavlja uspon i padinu koji su vidljivi u perivoju, a na čijem se kraju nalazi pozornica, pa je zasigurno riječ o istoj cjelini. Kada je točno ova struktura izgrađena gotovo je nemoguće pretpostaviti zbog činjenice da je otkrivena prilikom arheološkog nadzora, a ne iskopavanja. No, svakako je riječ o umjetnoj tvorevini.⁶⁸

U blizini zapadnog ruba ovog opkopa stajala je tzv. Turska kula koja je uklonjena polovicom 20. stoljeća (slika 5, oznaka 18). Vidljiva je na arhivskim fotografijama, naslikana je na jednom likovnom radu⁶⁹ i ucrtana je u katastarski plan Đakova 1863. godine. Kustosica Muzeja Đakovštine, B. Ranunig, u svojem terenskom dnevniku donijela je bitne podatke o ovoj strukturi, iako ju ni ona nije vidjela. Navodi da je srušena oko 1947. godine, da je bila 5 - 6 m u promjeru. Segment građevine koji se protezao prema sjeveroisto-

68 Jelena BORAS, „*Stručni izvještaj o provedenom arheološkom nadzoru prilikom zemljanih radova na obnovi kolnika državne ceste D46*”, Muzej Đakovštine, Đakovo, 2018.

69 Naslikao ju je Iso Jung 1919. godine, naslov rada je „*Turska tamnica u Đakovu u biskupskom perivoju*”, a čuva se u Muzeju Đakovštine.

ku bio je dug oko 15 m, dok je dio prema jugozapadu bio dug između 7 i 8 m. U literaturi se ovaj objekt poistovjećuje s džamijom koja je prikazana na Sparrovom crtežu, a za koju se smatra da je bila Kaston - pašina⁷⁰. Kako je objekt srušen, danas je teško preciznije pokušati odrediti njegovu starost i namjenu. Njegov položaj u odnosu na konfiguraciju terena je nacrtao W. Schultz - Tanklitz 1945. godine⁷¹. Dosadašnje informacije o ovome dijelu Đakova daju nam naslutiti obrise urbanizacije i svakako bi buduća istraživanja trebalo usmjeriti na ovaj prostor.

Rezultati i nepoznanice

Arheološkim istraživanjima i konzervatorskim studijama znanost je obogaćena novim spoznajama o srednjovjekovnom, osmanskom i postosmanskim Đakovu, iako i dalje postoje velike nepoznanice o vremenu nastanka određenih objekata te urbanizaciji. Sustavno arheološko istraživanje veće površine trga svakako bi donijelo još važnih informacija o veličini ili izgledu srednjovjekovnog Đakova no, takva prilika nije iskorištena u sklopu radova prije rekonstrukcije trga, nego su se istraživanja svela na ciljane sonde, pa je konačna slika poprilično segmentarna. Najviše informacija dobiveno je arheološkim i konzervatorskim istraživanjima koja su provedena unutar nekadašnje utvrde i neposredno uz nju.

Najraniji arheološki nalazi potječu s prostora oko današnje župne crkve, gdje je naseljavanje zabilježeno već u 8. stoljeću, a pokopavanje nešto kasnije oko 11. stoljeća. Tako rani nalazi na prostoru trga i nekadašnje utvrde do sada nisu pronađeni, nego tek iz kasnijih razdoblja s najvećom koncentracijom između 14. i 16. stoljeća. K. Filipec je mišljenja da je ranosrednjovjekovno Đakovo nastalo upravo na ovom prostoru, a nakon što su se bosanski biskupi doselili u Đakovo počelo se formirati urbano naselje oko mjesta gdje je nekada bila utvrda i katedrala⁷², što arheologija i potvrđuje. Prema radiokarbonskim analizama, utvrda se počela graditi početkom 15. stoljeća, a na prijelazu iz 15.

70 Branka RAUNIG, *Terenski dnevnik*, Arhiv Muzeja Đakovštine.

71 O ovom crtežu je pisao Vladimir GEIGER, „Skica ostataka kasnosrednjovjekovnih utvrda u Đakovu W. Schutzta iz 1945. godine”, *Revija Đakovački vezovi* 34, Đakovo, 2000., 33.

72 Krešimir FILIPEC, „Urbani razvoj Đakova u srednjem vijeku”, *Povijesni priloz* Vol. 44, 80; Krešimir FILIPEC, „Povijest prije povijesti ili o povijesti Đakova prije pisanog spomena”, *Revija Đakovački vezovi*, Đakovo, 2014., 55-57.

u 16. stoljeće bila je obnavljana. Vrlo je vjerojatno da se prvo gradila srednjovjekovna katedrala koja pokazuje kasnoromaničke odlike⁷³, a tek nakon nje utvrda. I na Sparrovom crtežu vidljivo je da ulaz smješten na istočnoj strani utvrde nije na sredini istočnog zida, nego nešto više na južnoj strani zida. T. Papić u konzervatorskoj studiji također primjećuje nesimetričnost današnjeg istočnog krila biskupskog dvora u odnosu na postavljena ulazna vrata.⁷⁴ Kako je već navedeno, utvrda je bila u obliku nepravilnog četverokuta, s ukupno pet kula. Četiri kule su bile kvadratičnog presjeka (ulazna, sjeverozapadna, jugozapadna te jugoistočna) dimenzija približno 6 x 6 m (oko 3 – 3,5 m isturene pred zidovima), dok je sjeveroistočna kula imala osmerokutnu osnovu, u promjeru od oko 10 m. Na zidovima se nalazila stražarska staza izvedena u obliku drvene konzolne konstrukcije, čiji su ostaci utori za nosive drvene grede na zapadnom zidu, a po fotografijama jugozapadne kule s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća vidljivo je da je krunište zida u istoj ravnini kao i krunište na kuli pa se postavlja pitanje jesu li kule bile u ravnini sa zidovima ili su bile višlje od njih, kako to Sparrov crtež sugerira.⁷⁵ O nadstrešnici stražarske staze i krovštima kula može se zaključivati samo na temelju analogija.

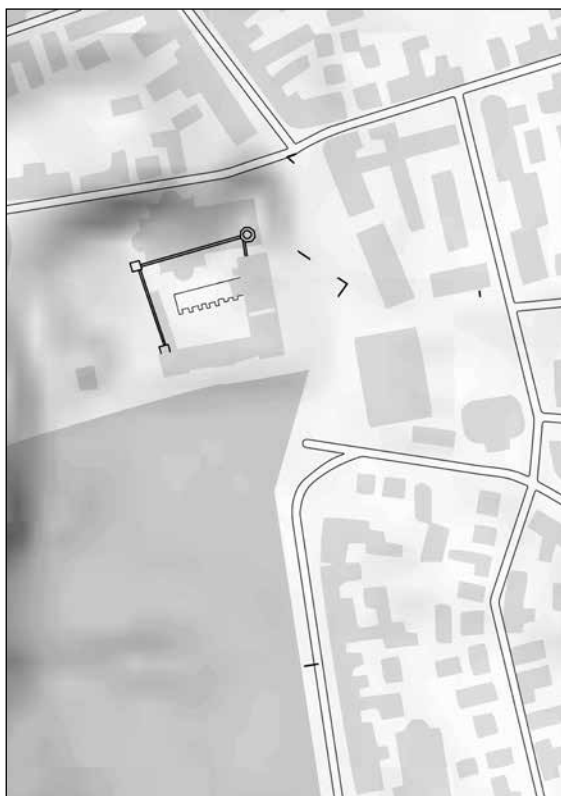
U kakvom je odnosu istočno krilo biskupskog dvora, koje je počeo graditi biskup Josip Antun Čolnić (1751.- 1773.) na istočni zid utvrde, do danas nije sasvim jasno. Konzervatorske sonde rađene na pročelju nisu ustanovile elemente zida na vanjskim gabaritima pročelja biskupskog dvora no, kako je zgrada znatno šira od srednjovjekovnog zida, nije jednostavno očitati čak i proširenje tlocrta gdje je nekada stajala ulazna kula. Svakako bi detaljnija povijesno – umjetnička studija biskupskog dvora koja bi kronološki raščlanila tlocrtne elemente današnjeg stanja i ciljano sondirala pojedine zidove

73 Ulomak kapitela s isprepletenim zmajevima koji potječe vjerojatno iz srednjovjekovne katedrale čak se datira u 13. stoljeće. Vidi u: Vladimir P. GOSS, *Stotinu kameničića izgubljenog raja: romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Save i Drave*. Zagreb, 2007., str 26, 94. Još o kapitelu u: Josip BRUNŠMID, „Kameni spomenici Hrvatskoh narodnog muzeja u Zagrebu, dio II”, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 12, Zagreb, 1912., 129-197 (143); Dijana VUKIČEVIĆ – SAMARŽIJA, *Gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb, 1986., 17 i 68; Kapitel je bio zazidan u sjeverni zid barokne katedrale kao spolija: Dragan DAMJANOVIĆ, *Đakovačka katedrala*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2009., 16; Drugi ostatak iz srednjovjekovne katedrale je nadgrobna ploča biskupa koja se datira u 15. stoljeće.

74 Tone PAPIĆ, *Biskupski dvor - ulazno pročelje*. Konzervatorska studija, Osijek: Konzervatorski odjel u Osijeku, 2003., 3.

75 PAPIĆ, 2012.,40. T. Papić ujedno navodi da je sjeveroistočna kula, zbog veličine, mogla služiti kao utočišna.

unutar dvora, donekle odgovorila na ova pitanja.⁷⁶ Malo je vjerojatno da se srednjovjekovni zid rušio prije izgradnje dvora, prvenstveno jer je gradnja obavljena u etapama. Nakon biskupa Čolnića, južno krilo rezidencije izgradio je tek biskup Mirko Karlo Raffay (1816. - 1830.).⁷⁷ Ubrzo nakon njega, 1863. načinjen je katastarski plan Đakova, na kojemu je ucrtan položaj zapadnog i sjevernog zida i na kojemu se vide tri kule, i kako je već navedeno, vide se gabariti barokne katedrale. Elementi na ovom katastarskom prikazu, zajedno sa segmentima opkopa sa istraživanja iz 2011., 2012., 2014. i 2017. godine ujedno su i jedini koje sa sigurnošću možemo naznačiti, a prikazani su na Slici 6.

Slika 6. Arhitektonski ostaci istraženi ili potvrđeni u izvorima

76 U konzervatorskoj studiji iz 2012. g. T. Papić navodi da se u prizemlju, ispod biskupovog oratorija, u sačuvanom dijelu srednjovjekovno - barokne katedrale, vide ostaci polustupova s kapitelima koji su nosili svodna rebra te dijelovi špalete prozora (str. 40).

77 Emerik GAŠIĆ, *Kratki povijesni pregled biskupija Bosansko - đakovačke i Srijemske*, Državni arhiv u Osijeku, 2000., 75.

Bastionski otok ili ravelin je nastao dosta kasnije od srednjovjekovnog dijela, što je dokazano i istraživanjem i radiokarbonskim analizama. M. Šunjić i M. Sinobad su mišljenja da je on djelo habsburške vojske⁷⁸, o čemu moguće govori i spis Caraffine i Mayerove komisije iz 1698. godine.⁷⁹ U ravelinu su palisadni kolci postavljeni na dno jarka. Dva jarka koja su istražena na križanju ulice L. Botića i trga nisu imala tragove palisadnih kolaca, dok je segment jarka istražen 2014. godine, sjeverno od dvorišta bogoslovnog sjemeništa, imao palisadne kolce postavljene na unutrašnjem obodu, tj. na zapadnoj strani jarka. Takvim je i prikazan jarak, tj. bedem koji je štitio naselje na Sparrovom crtežu. Sparr je prikazao i opkope oko utvrde, a zbog perspektive vide se samo južni i istočni, a kako je već spomenuto T. Papić ostavlja otvorenom mogućnost da opkopi nisu postojali sa zapadne i sjeverne strane zbog konfiguracije terena⁸⁰. Milko Cepelić i Ivan Pavić navode za sjeverni opkop da je zapunjen prilikom gradnje katedrale, a kako je u tom dijelu počela navirati voda, moralo se zabiti 395 balvana kako bi se temelji učvrstili.⁸¹ Istraženi opkopi odraz su kasnosrednjovjekovne graditeljske tradicije, a u zapuni opkopa koji je istražen 2011. g (križanje Botićeve ulice i trga) pronađen je kasnosrednjovjekovni materijal i stremen koji se datira u 16. stoljeće, na temelju čega se zaključuje da je opkop iskopan svakako prije dolaska Osmanlija.⁸² Opkopi se spominju i u tužbi Đakovčana na biskupa Bakića iz 1743. godine kada se spominje da je ubio devet svinja koje su *zalutale u šanac oko dvora*⁸³.

Ujedno ostaje neodgovoreno pitanje položaja srednjovjekovnog franjevačkog samostana. Do danas nismo u mogućnosti sa sigurnošću govoriti gdje se točno nalazio. Iz izvora nam je poznato da je sagrađen sredinom 14. stoljeća, nakon što je papa Klement VI. 1347. odobrio da se ustroji samostan u Đakovu sa crkvom ili kapelom te s uređenim zasebnim grobljem⁸⁴, dakle prije pretpostavljenog vremena izgradnje utvrde no, vjerojatno nakon izgradnje ka-

78 ŠUNJIĆ i SINOBAD, 2018., 25.

79 *Djakovo spada među tvrđe koje je general Starhemberg projektirao* vidi u: Radoslav LOPAŠIĆ, „Slavonski spomenici za XVII. viek : pisma iz Slavonije u XVII. vieku (1633.-1709.)» *Starine* Vol. 30, 1902., 1-176 (149).

80 PAPIĆ, 2012., 40.

81 CEPELIĆ I PAVIĆ, 1994., 330.

82 ŠUNJIĆ i SINOBAD, 2018., 21.

83 Josip BÖSENDORFER, *Kako je došlo do slavonskog urbara 1756. godine?*, RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Knj. 106, 1931., 251.

84 MAŽURAN, 1995., 115; Detaljnije o franjevcima u Đakovu vidi u: Emanuel HOŠKO, „Višestoljetno djelovanje franjevacu u Đakovu (1347. – 1806.)”, *Diacovensia*, vol. 3 (1), 1995., 373-394.;

tedrale. Mišljenja su podvojena o tome je li stajao unutar utvrde ili izvan nje. U izvorima se spominje i groblje uz samostan⁸⁵ pa je manja vjerojatnost da je samostan stajao unutar utvrde. Franjevački samostan spominje se i u oporuci plemića Ivana Marinova iz 1432. godine gdje ostavlja bosanskoj crkvi dio svojih dobara *za njegov ukop fratrima i klaustru za njegovu dušu*⁸⁶. Isto tako, činjenica da se kasniji, barokni, franjevački samostan nalazio na mjestu današnjeg bogoslovnog sjemeništa ne znači nužno da je na istom mjestu prethodno stajao i srednjovjekovni, jer je prošlo više od 150 godina između odlaska i povratka franjevaca u Đakovo. Arheološka istraživanja oko zgrade sjemeništa nisu rezultirala naznakama o blizini srednjovjekovnog samostana niti ukazala na postojanje groblja koje bi bilo starije od onog iz osmanskog vremena. Izvori također, navode da je franjevački samostan zapaljen 1551. godine od strane kalvinista⁸⁷ i vjerojatno je nakon toga i groblje prestalo biti u funkciji. Grobovi koji su pronađeni prilikom istraživanja srednjovjekovno-barokne katedrale pripisuju se osmanskom razdoblju te kasnijem baroknom razdoblju.⁸⁸ Pitanje lociranja srednjovjekovnog samostana, do pronalaska konkretnijih informacija treba ostaviti otvorenim.

Koje su se još zgrade nalazile unutar utvrde, također nije poznato. Pretpostavlja se da je riječ o biskupskom dvoru, kanoničkom recinktu (zgradi u kojoj su boravili kanonici stolnog kaptola) te o prostorijama u kojima je boravila vojna posada utvrde. Ništa od navedenog nije arheološki potvrđeno niti spominjano u izvorima, pa se pretpostavke iznose na temelju analogija.⁸⁹ Biskupova kuća u Đakovu se spominje još 1252. godine u ispravi⁹⁰ no, bez pblžiše odrednice lokacije. T. Papić u utvrdu smješta još i krstionicu, klaustar u sklopu kojega je biskupski palas, kapitularnu dvoranu, knjižnicu i riznicu.⁹¹

85 Vidi kod S. ANDRIĆ, *Potonuli svijet: rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001., 222.

86 Stanko ANDRIĆ, „Oporuka splitskog plemića Ivana Marinova, načinjena u Đakovštini 1432. godine”, *Revija Đakovački vezovi* 35, Đakovo, 2001., 46-47.

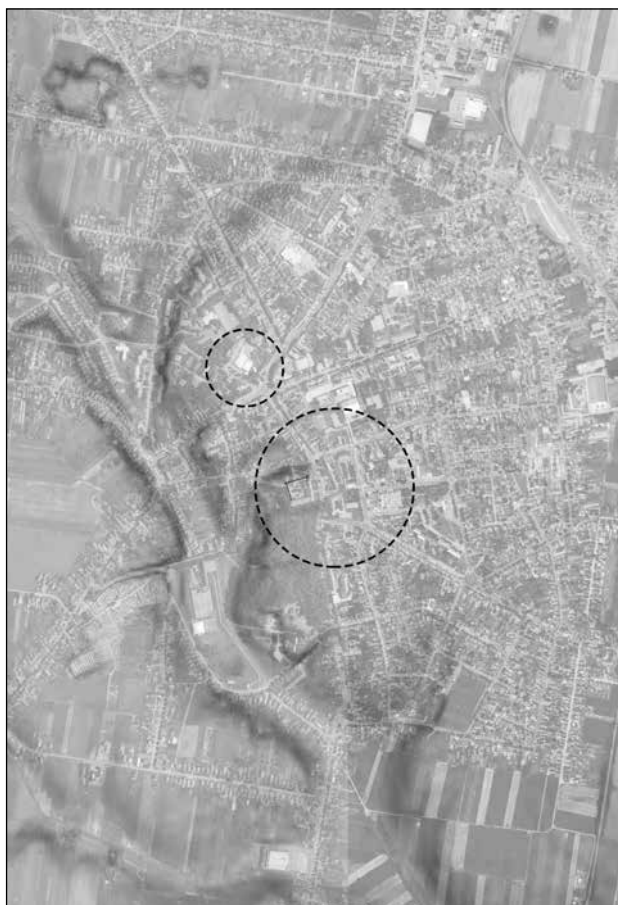
87 FILIPEC, 2013., 77; Josip BÖSENDORFER, *Crtice iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske baranjske, Vukovske i Srijemske te kr. i slob. grada Osijeka u sredjem i novom vijeku*. Vinkovci, 1994. (pretisak iz 1910.), 331.

88 BOJČIĆ, 1992., 2.

89 T. Papić u konzervatorskoj studiji iz 2012. povlači paralele na temelju: Alain ERLANDE – BRANDENBURG, *Katedrala*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1997.

90 FILIPEC, 2013., 76; MAŽURAN, 1995., 109.

91 T. Papić, Konzervatorska studija 2012. – crtež Srednjovjekovno Đakovo na prijelazu XV./XVI. stoljeće.

Slika 7. Jezgre srednjovjekovnog Đakova na podlozi digitalne ortofotografije Đakova i reljefne podloge: ranija jezgra je unutar manjeg kruga, dok je kasnija (utvrda i trgovište) unutar većeg kruga

Još jedna nepoznanica jest lokacija župne crkve sv. Lovre, koja se spominje u izvorima 1396. godine.⁹² Često se u literaturi spominje da je današnja župna crkva Svih svetih bila izvorno crkva sv. Lovre koju su Osmanlije prenamijenili u džamiju, a đakovački biskupi u katoličku crkvu. Kako je već spomenuto, istraživanja unutar i oko župne crkve pokazala su da je građevina izvorno sagrađena kao džamija.⁹³ Pošto se uz položaj zgrade župne cr-

92 MAŽURAN, 1995., 127.

93 PAPIĆ i VALENČIĆ, 1990., 40.

kve otkrilo starije srednjovjekovno groblje, koje je bilo u funkciji više od pet stoljeća, svakako bi se mogla očekivati i srednjovjekovna crkva u njegovoj neposrednoj blizini. Velika je vjerojatnost da bi ta crkva bila spomenuta, crkva sv. Lovre, no do danas ostaci koji se na taj način mogu interpretirati nisu pronađeni. Isto tako, nije nam poznato komu je bila posvećena crkva u sklopu franjevačkog samostana te kako je reguliran odnos u srednjemu vijeku između biskupije, župe i samostana.

Najstarija jezgra srednjovjekovnog naselja formira se oko današnje župne crkve Svih svetih već oko 8. ili 9. stoljeća, dok se najstariji grobovi datiraju u 10. stoljeće. Đakovo postaje biskupsko vlasništvo od polovice 13. stoljeća, a nedugo potom i boravište. Upravo se iz tog razloga formira druga jezgra - trgovište s urbanijim karakterom i to 400–tinjak metara južnije od jezgre ranosrednjovjekovnog naselja. Riječ je o povišenom položaju, na rubu grede (Slika 7). Povijesno - umjetničke analogije ukazuju na mogućnost da je katedrala sagrađena još u 13. ili 14. stoljeću. Radiokarbonska datiranja drvenih greda koje su ugrađene u zapadni zid utvrde upućuju na datume iz 15. st. s naznakama obnove na prijelazu 15. na 16. stoljeće. Arheološki nalazi s područja trgovišta nisu stariji od 14. stoljeća, što podupire pretpostavku da se jezgra oko katedrale i utvrde razvijala dosta kasnije od naselja koje je postojalo oko župne crkve. U sačuvanim povijesnim izvorima iz 1387. godine Đakovo se spominje kao *civitas*, a iz 1406. kao *castrum*, što se uzima kao krajnji datum izgradnje utvrde⁹⁴, iako su radiokarbonski datumi nešto kasniji. No, to ne isključuje mogućnost da je prije zidane, kojoj pripada sačuvani analizirani zid, postojala drvena utvrda⁹⁵. Od početka 15. stoljeća na prostoru Đakovštine sve su učestaliji pljačkaški pohodi turskih akindžija⁹⁶, razumljivo je da se javila potreba za izgradnjom čvrste fortifikacije. Već od 1463. godine, nakon pada Bosanskog kraljevstva, jedino što dijeli biskupsko imanje i Osmansko carstvo je rijeka Sava.⁹⁷

94 FILIPEC, 2013., 78.

95 Zlatko KARAČ, „Srednjovjekovne utvrde gradine i gradišta na području Đakovštine - rekognosciranje i topografija lokaliteta.” U *Ascendere historiam: Zbornik u čast Milana Kruheka, autor Marija Karbić*, Zagreb, 2014., 405.

96 MAŽURAN, 1995., 128.

97 S. Andrić prenosi pismo biskupa Matije od Varde koji 1486. godine iz Đakova piše bratu slijedeće: „*mi obitavamo blizu granice s Turcima i sada nas ne štiti ništa osim Save, pa ako se ona zaledi, nama odavde nema uzmaca*”. Vidi u: „Rijeka Sava kao protuturski bedem (do pada

Izvori spominju da su Đakovo posjećivale i srednjovjekovne ugledne ličnosti pa se tako bilježi posjet bana i kasnijeg kralja, Tvrtka I. 1355. godine⁹⁸, kralja Ludovika I. Anžuvina 1357. godine⁹⁹, kraljice Marije s majkom Elizabetom Kotromanić u pratnji Nikole Gorjanskog 1386. godine¹⁰⁰, Žigmunda Luksemburškog 1394., 1398., 1405., 1408. te 1410. kada mu je pratnja bila supruga Barbara Celjska¹⁰¹. Osim toga, bosanski se biskupi spominju kao izaslanici ili sudionici u pregovorima u različitim kraljevstvima i na raznim dvorovima¹⁰², a 1526. poginuo je biskup Juraj kao sudionik Mohačke bitke¹⁰³. O trgovačkom karakteru stanovništva govore različite kovane monete pronađene istraživanjem na trgu i groblju kao npr. denar rimsko - njemačkog cara Rudolfa II. (1576. - 1608.), poltorak poljskog kralja Sigismunda III. (1587. - 1632.), novac njemačkog slobodnog grada Nürnberga (1694.)¹⁰⁴, mletački pikolo (1178. - 1192.) i frizatik iz 12. stoljeća¹⁰⁵. U raščlanjivanju srednjovjekovnih tipova naselja, Đakovo se po svim parametrima može smjestiti među gradove. Karakteristike takvih naselja su urbana fizionomija (bedemi, ulice, trgovi, gusta naseljenost), postojanje više od jedne crkve, barem jedan samostan prosjačkih redova, možda i neke druge crkvene ustanove te stanovništvo koje se bavi obrtom i trgovinom.¹⁰⁶ Tijekom 14. stoljeća na prostoru Vukovske županije pet naselja ima status grada: Eng i Vukovar kao kraljevski, Gorjani i Ilok kao vlastelinski i Đakovo kao biskupski¹⁰⁷. Đakovo je bilo sjedište vlastelinstva čiji je gospodar i upravitelj bio biskup. Vlastelinstvo se protezalo na prostoru sjeverno od rijeke Save, a obuhvaćalo je Đakovo i bližu

Bosne)." U Znanstveni skup „*Rijeka Sava u povijesti*”, ur. Branko Ostajmer, Slavonki Brod: Hrvatski institut za povijest- Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015., 233.

98 MAŽURAN, 1995., 117.

99 *Isto*, 118.

100 *Isto*, 125.

101 *Isto*, 131.

102 *Isto*, 117.

103 Andrija ŠULJAK, Uzgoj rasnih konja na vlastelinstvu bosansko – đakovačkih i srijemskih biskupa (1374. – 1506. – 2006.), *Diacovensia* XIV (2006.), I, 85.

104 ŠUNJIĆ i SINOBAD, 2018., 25, 27.

105 Krešimir FILIPEC, „Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva”, Zagreb: Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb – Lobor, 2012., 151-152.

106 Danijel JELAŠ, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međurječju Drave i Save”, *Povijesni zbornik* 5, 2012., str. 19.

107 Danijel JELAŠ, *Rekonstrukcija srednjovjekovne urbane mreže Vukovske županije na temelju analize centralnih funkcija*. Zagreb: Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., 19.

okolice, Posavinu od Zadubravlja do Gundinaca i Sikirevaca. Na vlastelinstvu su postojala još dva kaštela: jedan u Garčinu te drugi u mjestu Arky (kraj današnjeg sela Jaruge) od 1407. godine.¹⁰⁸

Eventualni procvat graditeljskih aktivnosti u srednjovjekovnom Đakovu može se smjestiti u drugu polovicu i kraj 14. stoljeća, jer je do početka 15. stoljeća sagrađena katedrala, (moguće i) utvrda, franjevački samostan te župna crkva sv. Lovre. Istovremeno su naselje i groblje oko današnje crkve Svih svetih i dalje bili u funkciji. Arheološkim je istraživanjima ustanovljen i horizont nalaza koji se datiraju u 14. i 15. stoljeće na prostoru nekadašnjeg trgovišta, tj. na mjestu današnjeg Trga J. J. Strossmayera, čime se i ovaj prostor može uklopiti u urbanizacijsku sliku srednjovjekovnog Đakova koja je u ovakvom obličju postojala do dolaska Osmanlija. Iz predosmanskog vremena potječe i opkop koji je pronađen u sondi na križanju ulice L. Botića i Trga J. J. Strossmayera, dok ostale granice trgovišta ne možemo sa sigurnošću pratiti.

Zaključak

Ovu analizu možemo zaokružiti konstatacijom da se srednjovjekovno Đakovo sastojalo od utvrđenog dijela, trgovišta te naselja. Trgovište se sastojalo od središnjeg prostora za potrebe sajmova (trg), vrlo vjerojatno jednog stambenog dijela s kućama, i bilo je s barem dvije strane (sjeverne i zapadne) odvojeno od ostatka urbanog tkiva Đakova¹⁰⁹ opkopom ispunjenim vodom te možda i drvenom palisadom koja se nalazila na vrhu unutrašnjeg oboda opkopa.¹¹⁰ U trgovište se često smješta i franjevački samostan s grobljem no, ova pretpostavka još nije dokazana. Ovaj dio grada je igrao središnju ulogu, s obzirom na činjenicu da se u Đakovu održavao tjedni sajam u srednjovjekov-

108 Stanko ANDRIĆ, „Crkvene strukture predturske Slavonije.” U *Slavonija, Baranja i Srijem. Vrela europske civilizacije*, prvi svezak, ur: Stanko Andrić, Josip Bratulić, Stjepan Čosić, Ivana Iskra Janošić i Krešimir Nemeč, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Galerija Klovićevi dvori, 263.; Stanko ANDRIĆ, „Rijeka Sava kao protuturski bedem (do pada Bosne).” U: *Znanstveni skup „Rijeka Sava u povijesti”* (2013.; Slavonski Brod), ur. Branko Ostajmer, Hrvatski institut za povijest- podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2015., 209.

109 Pri tome se misli na opkop oko utvrde koji je stajao zapadno od prostora trgovišta te iskopani segment na križanju ulice L. Botića sa Trgom J. J. Strossmayera

110 Što je ustanovljeno i u segmentu opkopa prilikom istraživanja 2014. godine, no bez konkretne kronološke determinacije.

nom razdoblju. I za vrijeme osmanske uprave održavali su se i tjedni i godišnji sajmovi¹¹¹ pa prostor nije izgubio na funkciji i važnosti. Na ovom mjestu svakako zbunjuje činjenica da je poprilično velik dio ovog trgovišta zauzimalo osmansko groblje, koje je presjekao krajem 17. stoljeća obrambeni otok – ravelin. Na Sparrovom crtežu unutar trgovišta stoji cijela stambena ulica, tj. jedine kuće koje se vide na crtežu su upravo ove koje su unutar trgovišta, a prikazuje Đakovo nakon što su ga Osmanlije napustile, a habsburška vojska osvojila. Mažuranova procjena broja stanovnika Đakova oko 1680. godine kreće se između 3 000 i 5 000 stanovnika¹¹², a ratno izvješće 1688. navodi tek 13 naseljenih kuća¹¹³. Prema popisu 1702. godine spominje se oko 500 do 600 stanovnika¹¹⁴ pa je svakako moguće da su, uslijed tolikog smanjenja broja stanovnika, preostali žitelji Đakova podigli kuće na prostoru trgovišta i nad osmanskim grobljem, jer je ovaj dio, za razliku od ostatka naselja, bio zaštićen opkopima.

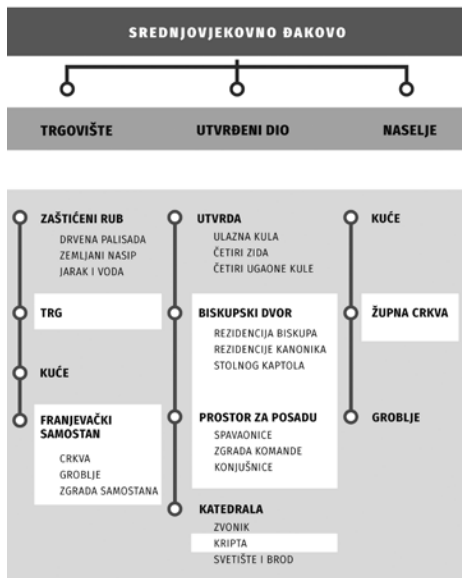
Srednjovjekovna utvrda se sastojala sasvim sigurno od katedrale i vrlo vjerojatno biskupskog dvora. O ostalim zgradama možemo tek nagađati. Ukoliko je postojala stalna vojna posada u utvrđi, također bi bilo najsmislenije tražiti i njezin smještaj unutar ova četiri zida. Moguće da je riječ o zgradama ili prostorijama koje su bile prigradene na zidine, o čemu postoje određene naznake uočene prilikom konzervatorskih studija biskupskog dvora. Treći dio Đakova, naselje, sastojalo se od stambenih objekata, groblja i vrlo vjerojatno župne crkve, koja još nije pronađena. Govoriti o radioničkim ili drugim specijaliziranim dijelovima naselja zasad je još preuranjeno, barem do budućih istraživanja.

111 JELAŠ, 2018., 256, tablica 17.

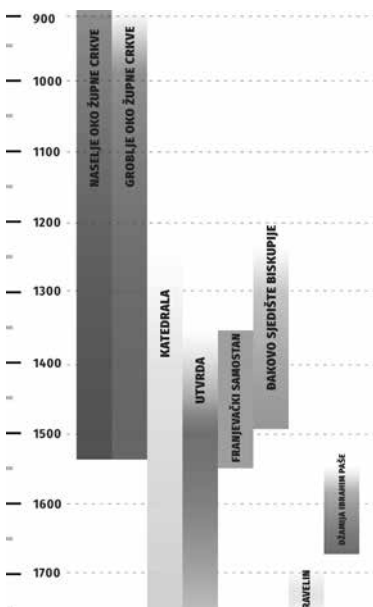
112 Ive MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*. Osijek: JAZU, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku, 1988.,24.

113 Marin SRAKIĆ, „Ponovna uspostava i uređenje vlastelinstva bosansko - đakovačke biskupije.” U *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje*. Sv. 1 : zbornik radova, Vinkovci, 22. i 23. listopada 1987., ur: Dušan Čalić i Đuro Berber, 151-163. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1991: 154.

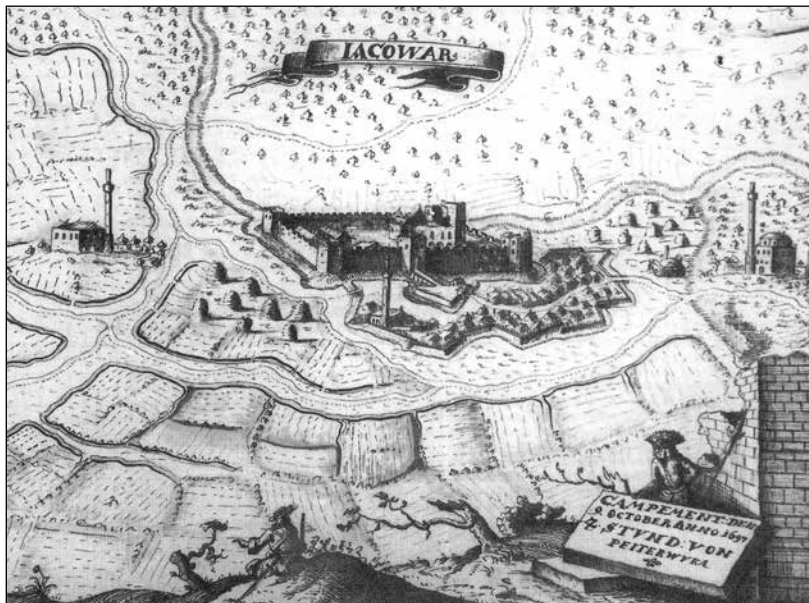
114 MARKOVIĆ, 1976., 177.

Slika 8. Shematski prikaz elemenata srednjovjekovnog Đakova (bijelom bojom su naznačeni elementi koji još uvijek nisu arheološki potvrđeni)

Slika 9. Vremenska lentna određenih elemenata prema izvorima i arheološkim istraživanjima

Slika 10. Plan Đakova iz 1697. godine, kojega je načinio austrijski vojni topograf Nicolas Sparr de Bendorf (Kriegsarchiv, Beč, Kartensammlung, H III C 107 β, 2. Band Karte Nr 5)

Slika 11. Detalj katastarskog plana Đakova iz 1863. g (Izvor: Muzej Đakovštine)

Slika 12. i 13. Ulomci s natpisom o posveti i godinom koji su bili ugrađeni kao spolije ispod kontrafora (Foto: Jelena Boras)

Slika 14. Zaglavlje cehovskog lista (objavljeno u: Andrija ŠULJAK, „Đakovo – biskupski grad», Biskupski ordinarijat, Đakovo 1979., 13; DAMJANOVIĆ, 2008: 166)

Slika 15. Fotografija ruševnih ostataka u Strossmayerovom perivoju nastala prije nego li je objekt potpunost uklonjen (Izvor: Muzej Đakovštine)

Slika 16. Akvarel nepoznatog autora koji se čuva u biskupskom dvoru u Đakovu

SUMMARY

Jelena Boras

OVERVIEW OF THE EXISTING RESEARCH IN ĐAKOVO – CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE URBAN MATRIX OF THE MEDIEVAL AND THE MODERN PERIOD

Many researches had been conducted in the area of the town of Đakovo, but very little results are available to the interested public. The aim of this paper was to consolidate all the new insights and offer an overview of the new and important results, as well as to indicate the sense in which they change or complement the existing theoretical background. The area of the city centre of Đakovo has been divided into three research units and in total 18 archaeological research were processed, which helped to establish the size and chronology of the medieval and baroque cathedral, and to more precisely determine the location of the medieval moats around the settlement and the modern period island for the bastion. During conservation works the medieval wall was analyzed and two sets of absolute chronological dates pointing out the time of construction and reconstruction of the wall were obtained. Medieval Đakovo consisted of a fortified part with the cathedral encircled with a moat, the suburbium or the market town which was also very likely encircled by protective moats, and of a settlement located around 400 meters north of the two sites mentioned. Right next to the settlement there was a graveyard which was used until the middle of the 15th century. A painting dating from 1697 is the best evidence of the urbanization of the ottoman Đakovo. Based on archeological research it was established that an ottoman graveyard was located in the area of the today's J.J. Strossmayer square. It was devastated towards the end of the 17th century when the island for the bastion was dug. Post-ottoman Đakovo was developing also in the area of the today's central square, from which it spread outside the protective moats. In the 18th century the mentioned moats and the island for the bastion were not needed anymore because the immediate danger of the war had passed, and they buried them so as to create a space which would enable the proper functioning of the town. During the 18th and 19th century the walls of the fort were gradually brought down or they were incorporated into the wings of the episcopal palaces, because the fort itself had lost its function, and only its west wall had survived until today.

Key words: Đakovo, medieval period, archaeology, urbanization, modern period